

ԱՐՏԱԿ ՄԱՂԱԼԹԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ

ՎԱՐԱՆ ԴԱՅԻ ՄԵԼԻՔ-ՄԻՐՋԱԲԵԿԻ
ՄԱՀԱՊԱՏԺԻ ՊԱՏՃԱՌԸ

Արցախի մելիքները, ներքին կառավարման հարցերում ունենալով գործելու լիակատար ինքնուրույնություն, պատասխանատու էին պետական հարկերի գանձման և ժամանակին շահական գանձարանը մուծելու համար: Ընդ որում, «եթե տարեկան հարկը մելիքը չէր վճարում շահական գանձարանին, նշանակում էր նա ապստամբել է»⁴⁰:

Այնուհանդերձ, Արցախի մելիքությունների պատմության մեջ հայտնի է մի դեպք, երբ Վարանդայի 1730-1736 թթ. տիրակալ Մելիք-Հուսեինը, օգտվելով թուրք-պարսկական պատերազմի ժամանակ ստեղծված խառը իրավիճակից, հարկ չի վճարել: Ժամանակակիցները այնքան են կարևորել այս փաստը, որ այդ մասին արձանագրել են մելիքի շիրմաքարին.

«Սա ոչ ետ հարկ թագաւորի,
Ամուր պարիսպ էր աշխարհի,
Թագ, պարծանք հայոց ազգի,
Պատերազմեաց հետ օսմանցի,
Յոյժ կոտորեաց ազգէն տաճկի»⁴¹:

Սույն հոդվածը նվիրված է նմանատիպ մեկ այլ դեպքի պարզաբանմանը, որի վերաբերյալ մի տեղեկություն հանդիպեցինք Մատենադարանում 7429 թվահամարի տակ պահպանվող XIX դ. կեսերի հեղինակ Միքայել-բեկ Մելիք-Շահնազարյանի «Վասն ծագման Մելիք-Շահնազարյան տոհմին» ձեռագիրը

⁴⁰ Պողոսյան Ֆ., Խամսայի մելիքների իրավունքներն ու պարտականությունները, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1966, թիվ 1, էջ 204:

⁴¹ Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Ե., 1987, էջ 441; Բարխուտարեանց Մ., Պատմութիւն Աղուանից, հ. 2, Թիֆլիս, 1907, էջ 45; Դիվան հայ վիճադրության, V, Արցախ, Ե., 1982, էջ 149:

ուսումնասիրելիս: Նկատենք, որ թեև Բ. Ուլուքբայանը սույն երկը իրավացիորեն համարել է «հիշյալ տոհմի զարմիկների երևակայության մարզին վերաբերող ետնաստեղծ պատմութ-յուն»⁴², սակայն ձեռագրի մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը մեղ բերել է այն համոզման, որ այն, գրված լինելով հիմնակա-նում ավանդազրույցների հիման վրա և ունենալով Մելիք-Շահնազարին արդարացնելու անթաքույց միտում, այնուհան-դերձ պարունակում է նաև մի քանի ուշագրավ դրվագներ, որոնք կարող են որպես բանալի ծառայել Արցախի մելի-քությունների պատմության որոշ չբացահայտված հարցերի լուսաբանման համար: Այդ հարցերից մեկն էլ վերաբերվում է Վարանդայի Մելիք-Միրզաբեկի մահապատժի հանգամանք-ների պարզաբանմանը: Զեռագրում այդ մասին կարդում ենք. «Մելիք-Միրզաբեկն ապստամբվում է Նատիրից և հարկ չի տալիս. կարծում է թէ շահ Հուսէյին[ն] է ու ինքն Մելիք-Հու-սէյինն»⁴³:

Հարկ է ճշտել, որ Վարանդայում Մելիք-Հուսեյինի իշ-խանություն ժամանակ Իրանի շահը ոչ թե Սուլթան Հուսեյին (1694-1722) էր, ինչպես գրված է ձեռագրում, այլ նրա որդի Թահմասպ Բ-ը, որը «Սպահանի պաշարման ընթացքում կարո-ղանում է աֆղանական զորքերի օգակը ճեղքելով հեռանալ Ղազվին, որտեղ 1722 թ. նոյեմբերի 10-ին իրեն շահ է հռչա-կում, նաև իր անունով խուլթբա է հնչեցնում, դրամներ հա-տում և հրամանագրեր հրապարակում: Թեև նրա իշխանութ-յունը ավելի շատ ձևական էր, այն տևում է շուրջ 10 տարի»⁴⁴: Ժամանակակիցները նրան բնութագրել են որպես «անբաղդ և անարի և գինեմոլ» անձնավորություն⁴⁵: Եվ հենց այս զուտ

⁴² Ուլուքբայան Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Ե., 1975, էջ 404:

⁴³ Միքայել-բեկ Մելիք-Շահնազարեան, Վասն ժագման Մելիք-Շահնա-զարեան տոհմին, Մատենադարան, ձեռ. 7429, էջ 43 ա:

⁴⁴ Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտականքը, պրակ III, կազմեց Բ. Կոստիկյանը, Ե., 2005, էջ 23, նույնի՝ Թահմասպ II-ի հայերին ուղղված հրովարտականքը և 1730-1731 թթ. նրա արշավանքը դեպի Երևան, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», 2004, XXIII, էջ 356:

⁴⁵ Տեր-Ավետիսյան Ա., Նադիր շահի արշավանքները (ըստ Դակոբ Շամախեցու), Ե., 1940, էջ 36, նույնի՝ Походы Тамац-Кулу-хана (Ha-

ձևական իշխանություն ունեցող շահին է, որ հարկ էր վճարում նրա իսկ 1142Հ. թ. զի հեջըն ամսի (1730 թ. հունիսի 17 – հուլիսի 17) հրովարտակով Վարանդա զավառի տիրակալ նշանակված Մելիք-Հուսեինը⁴⁶:

Սակայն, Թահմասպ Բ-ի պարտությունները թուրքական բանակից առիթ են ընձեռում շահի զորավար Թահմազ-Ղուլի խանին (ապագա Նադիր շահին) նրան գահընկեց անելու համար, որից հետո «ի տեղի նորա կարգեաց թագաւոր զփոքրագոյն մանուկ որդի նորա և անուանեաց զնա Շահ Արաս: Յայսմ ամի թուական մեր էր ՌՃՁԱ (1732) յօգոստոսի ԻԲ (22)»⁴⁷: Նադիրը մանկահասակ շահին առնում է իր խնամակալու թյան տակ, սակայն չբավարարվելով այդքանով, 1736 թ. փետրվարին Մուզանի անապատում իրեն շահ է հռչակում, իսկ հետագայում հրամայում մահապատժի ենթարկել Թահմասպ Բ-ին և նրա փոքրահասակ որդուն⁴⁸:

Իսկ Վարանդայում 1736 թ. վախճանված Մելիք-Հուսեինին հաջորդում է նրա եղբայր Մելիք-Բադու որդի Մելիք-Միրզաբեկ Բ-ը:

Նադիր շահը Հնդկաստան արշավելուց և 1739-ին Դելին գրավելուց հետո⁴⁹, տիրանալով այդ երկրի անբավ հարստություններին, 1151Հ. թ. զի հեջըն ամսի (1739 թ. մարտի 12-ապրիլի 10) հրովարտակով Իրանի բնակիչներին երեք տարով ազատել է հարկերի զգալի մասից⁵⁰: Այս հրովարտակը էէր տա-

дир-шаха) и избрание его шахом в описании Акона Шамахеци, Тифлис, 1932, с. 9.

⁴⁶ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2թ, վավ. 173, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ III, էջ 184:

⁴⁷ Տեր-Ավետիսյան Ա., Նադիր շահի արշավանքները, էջ 37:

⁴⁸ Նրանց մահապատժի մասին տես Քյուչուք Արուքին, Պատմություն Թահմազ Ղուլու, «Մատենադարանի գիտ. նյութերի ժողովածու», 1941, թիվ 1, էջ 127:

⁴⁹ Այդ արշավանքի մասին տես Мухаммад-Казим, Поход Надир-шаха в Индию, М., 1961; Кушмисhev С., Походы Надир-шаха в Герат, Кандагар, Индию и события в Персии после его смерти, Тифлис, 1889, с. 179-211.

⁵⁰ Հրովարտակի բնագիրն ու ռուսերեն թարգմանությունը տես Арунова М., Фирман Надир-шаха, Советское востоковедение, 1958, N 2, с.

րածվում ալաֆե և ուլուֆե ու սուրսաթ⁵¹ կոչված հարկերի վրա⁵²: Բնականաբար, հրովարտակը չի շրջանցել նաև Մելիք-Միրզարեկի հսկատակներին:

Պետական հարկապահանջությունը նոր թափով վերսկսվեց «1742 թ., երբ Նադիրը նվաճել էր նաև Մելիքն Ասիան և պատժիչ արշավանքի դուրս եկել դեպի Դաղստան... Աղբյուրները վկայում են, որ հարկերի գանձումը կատարվում էր ըստ համապատասխան չափերով»⁵³: Հատկապես հարկերի կտրուկ բարձրացում է նկատվում Նադիր շահի կառավարման վերջին տարիներին⁵⁴: Այսպես, ըստ 1745 թ. գրված մի հիշատակարանի՝ «յոյժ նուազեաց ազգս Հայոց վասն հարկապահանջութեան սորա (Նադիրի-Ա.Մ.), և բնաւք ոչ մնաց գիւղ, գաւառք, և ոչ ապրանք, և զամենեանս ցրուցան եղեալ, նաև ոչ մնաց վանք և յանապատ վասն ևս հարկապահանջութեան»⁵⁵: Հավանաբար այդ ժամանակ է, որ Մելիք-Միրզարեկը տեսնելով իր հպատակների թշվառությունը, խուսափել է հարկային պարտավո-

116-119; Арунова М., Ашрафян К., Государство Надир-шаха Афшара, М., 1958, с. 87-93:

⁵¹ Ալաֆե և ուլուֆե գյուղերում իջևանող պետական պաշտոնյաների գրաստներին տրվող կերու: Այս տուրքը մեծ մասամբ հատուցվում էր մթերքով (խոտ, դարման, գարի և այլն): Շատ դեպքերում, սակայն, այն փոխարինվում էր դրամական տուրքով (տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, Ե., 1972, էջ 272):

⁵² Սուրսաթները ռազմական արշավանքների ժամանակ հարկատու բնակչության վրա դրվող այն պարտավորություններն էին, որոնք հատուցվում էին մեծ քանակությամբ հացահատիկով և այլ մթերքներով: Ուսթաթները ոչ միայն պարտավոր էին կարճ ժամկետում տալ պահանջված քանակությամբ մթերքները, այլև սեփական գրաստներով տանել այն և բանակատեղիում հանձնել զորամասի հրամանատարությանը (նույն տեղում, էջ 271):

⁵³ Арунова М., Фурман Надир-шаха, с. 119.

⁵⁴ Փափազյան Հ., Հայ-իրանական զինակցությունը 1726-1736թթ. և Արևելյան Հայաստանի քաղաքական իրավիճակը Նադիր շահի օրոք. «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1972, թիվ 2, էջ 83, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, էջ 188:

⁵⁵ Тер-Мкртчян А., Положение армянского народа под игом Надир-шаха, «Տեղեկագիր հաս. գիտ.», 1956, թիվ 10, էջ 95:

⁵⁶ «Արարատ», 1888, թիվ Ա, էջ 32-33:

ըրությունները կատարելուց, մի հանցանք, որի համար ենթարկվել են դաժան պատիժների: Այս խորապատկերում հավաստի է թվում նաև ձեռագրի հաղորդումը Մելիք-Միրզաբեկի հարկային պարտավորությունները չկատարելու համար մահապատժի ենթարկվելու մասին:

Այդ ըմբոստությունը, ըստ նույն ձեռագրի՝ ավարտվում է նրանով, որ Նազիր շահը Մելիք-Միրզաբեկին ներում խոստանալով կանչում է արքունիք, որտեղից, ինչպես դիպուկ նկատել է հայ մեծ պատմաբան Մ. Ջամչյանցը, «գրեթե երբեք անվնաս ոչ թողոյր զոք գնալ»⁵⁵: Մելիք-Միրզաբեկը ես չի խուսափել Նազիրի դատաստանից: Շարունակելով պատմությունը, ձեռագրի հեղինակը իրեն բնորոշ գեղջկական ոճով ներկայացնում է նաև նրա դատաստանը. «մին կիշեր հանկարծ վերան են հասնում 10 հօգով, քանդիր քցում շիլինքն խեղդում»⁵⁶:

Վերջին տեղեկության իսկությունը հաստատվում է նաև XIX դ. պատմագիր Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովի (Հովսեփ Ներսիսյանց) տվյալներով. «Նազիր շահը նրանցից (Մելիք-Շահնազարյաններից - Ա.Մ.) ոմն Միրզաբեկի, հանցանք վերագրելով, պարանով խեղդամահ է անում և ասում. «Սա Շիրույենների ցեղից է»⁵⁷: Ի դեպ, Բաֆֆու գրչի տակ պարանը վերածվել է գահճի սրի»⁵⁸: Այս դեպքը, ինչպես վկայում է Մելիք-Միրզաբեկի տապանագիրը⁵⁹, տեղի է ունեցել 1744 թ. նոյեմբերի 10-ին, այսինքն՝ այն ժամանակաշրջանում, երբ բռնակալներին հատուկ հիվանդագին կասկածամտությունը Նազիրին մղում էր անլուր գազանությունների նույնիսկ իր հարազատների, այդ թվում և որդու՝ Ռզակուլի Միրզայի նկատմամբ⁶⁰:

⁵⁵ Ջամչյանց Մ., Հայոց պատմություն, հ. Գ, Ե., 1984, էջ 815:

⁵⁶ Մատենադարան, ձեռ. 7429, էջ 43ա:

⁵⁷ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, ճշմարտացի պատմություն, Ե., 2000, էջ 42:

⁵⁸ Բաֆֆի, Գշվ. աշխ., էջ 451: Մուսայելեան Հ., Ղարաբաղի նուաճման հարիւրամեակը. «Արարատ», 1914, թիւ Գ, էջ 240:

⁵⁹ Դիվան, V, Արցախ, էջ 149:

⁶⁰ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, էջ 189:

Ասվածից հետո նոր իմաստ և բովանդակություն է ստանում Մելիք-Միրզաբեկին մահապատժի ենթարկելուց առաջ Նադիր շահի ասած. «Սա Շիրույենների ցեղից է» արտահայտությունը: Շերոյեն կամ Կավադ Բ-ը Սասանյան շահերից է նդել, որը գահ է բարձրացել 628 թ. փետրվարի 28-ին, իր հայր խոսրով Փարվեզին գահընկեց անելով: «Կավադ Շերոյեի համաձայնությամբ խոսրով Բ-ի ամենամոտիկ «մերձավորները» 628 թ. փետրվարի 29-ին սպանեցին նրան: Առհասարակ գոյություն ունի այն կարծիքը, որ Արևելքի պատմության մեջ Կավադը ամենաարյունախում տիրակալներից մեկն է եղել: Գահի համար պայքարի ընթացքում նա կյանքից զրկեց նաև իր տասնյոթ եղբայրներին»⁶¹: Բնականաբար Դուխանների տոհմից սերված Մելիք-Շահնազարյանների տան անդամ Մելիք-Միրզաբեկը ոչ մի կապ չունենալով Շիրույենների ցեղի հետ: Այսինքն վերոհիշյալ արտահայտությամբ Նադիր շահը Մելիք-Միրզաբեկին մեղադրել է անհավատարմության և անհնազանդության մեջ:

Ամփոփելով՝ նշենք, որ փաստորեն Մելիք-Միրզաբեկը, հետևելով իրեն նախորդած Մելիք-Հուսեյնի օրինակին, հարկ չի մուծել շահական գանձարանը, ինչի համար էլ իրանի գահակալ Նադիր շահի կողմից ենթարկվել է մահապատժի:

ARTAK MAGHALYAN

Institute of History, NAS RA

THE CAUSE OF THE EXECUTION OF MELIK-MIRZABEK OF VARANDA

Summary

The princes (meliks) of Artsakh were completely independent in their internal governance. At the same time they were responsible for the collection of the state taxes and their

⁶¹ Բաբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, Ե., 2005, էջ 149:

payment to the Shah treasury. According to a special decision of the Persian court, any melik who escaped the annual tax payment to the Shah treasury would be considered as a rebel. Anyhow, there was a case of not paying taxes in the history of the Artsakh meliks. In 1730-1736 the sovereign of the region of Varanda in Artsakh Melik-Huseyn refused to pay taxes taking advantage of troubled times caused by the Turkic-Persian wars. As follows from the epitaph of his gravestone, he was considered a heroic person by his contemporaries.

The article is devoted to the research of such a case described in the manuscript N7429 of the Matenadaran. It helps to understand the circumstances of the cause of the execution of Melik-Mirzabek, the prince of Varanda in Artsakh. It is written in the manuscript: "Melik-Mirzabek has rebelled against Nadir and is not paying taxes."

The state taxation became heavier after 1742 when Nadir Shah conquered the Middle East and marched against Dagestan. According to historic sources taxes and tributes enormously increased. Especially it became unbearable during the last years of the rule of Nadir Shah. Perhaps, just at that time Melik-Mirzabek refused to fulfill his duties of paying taxes, because he learnt about miserable state of his subjects. His disobedience was considered as a rebellion by the Persian court.

Thus, on the background of such an event, the manuscript's information about the execution of Melik-Mirzabek becomes understandable. Nadir Shah had invited Melik-Mirzabek to the Persian court under the pardoning pretext, but the Armenian prince couldn't escape the execution. According to the manuscript, ten executioners attacked and killed him by strangling with a rope (1744).

Before execution Nadir Shah said: "He is from the clan of the Shiroyens." Sheroye or Kavad II led the plot against his father - Khosrov Parvez whom the conspirators forcibly dethroned and killed (February 29, 628). Kavad Sheroye, for his bloody cruelty, had been known as a notorious ruler in the history of the eastern countries. Naturally, Melik-Mirzabek, who was of the Armenian Dopyan family origin, had no relation to the clan of the Shiroyens. Nadir Shah used that expression in order to accuse Melik-Mirzabek in infidelity and disobedience.

It is possible to conclude that Melik-Mirzabek, following the example of his predecessor Melik-Huseyn, didn't pay taxes to the Shah treasury and consequently Nadir Shah executed him.

ԱՐՄԱՆ ՄԱԼՈՅԱՆ ՀՊՄՀ

Լ.-Ֆ. ՖԵՐԻԵՐ-ՍՈՎԲԵՖԻ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՄԱՍԻՆ (XVIII դ. վերջին քառորդ)

XVIII դ. վերջին քառորդի Արևելքի պատմության եվրոպական աղբյուրներից է Ֆրանսիացի քաղաքական գործիչ և դիվանագետ Լուի-Ֆրանսուա Ֆերիեր-Սովբեֆի ուղեգրությունը:

Լ.-Ֆ. Ֆերիեր-Սովբեֆը ծնվել է 1750 թ. Շամպայնի Մուլեն դ'Արնակ բնակավայրում⁶²: 1782-1789 թթ. նա Լյուդովիկոս XXVI-ի կառավարության կողմից դիվանագիտական առաքելությամբ ուղարկվում է Կ.Պոլիս և այստեղից երկու անգամ (1784-1785 թթ. և 1787 թ.) մեկնում է Իրան՝ Սպահան⁶³: 1789 թ. վերադառնալով Ֆրանսիա՝ հարել է յակոբինյաններին, բայց որոշ քաղաքական բանտարկյալների նկատմամբ իրեն չափազանց ներողամիտ է դրսևորել և հեռացվել է ակումբից, նույնիսկ բանտ նստեցվել Լյուքսեմբուրգում: Բրյումերի 18-ի պետական հեղաշրջումից հետո Ֆերիեր-Սովբեֆը հեռանում է քաղաքական դաշտից և վերադառնում հայրենի Շամպայն: 1814 թ. ցանկանում է պայքարել օտարերկրյա ներխուժման դեմ և կազմակերպում է կամավորական ջոկատ: Սակայն շու-

⁶² La Grande Encyclopédie inventaire raisonne des sciences, des lettres et des arts, t. 17, p. 326, Biographie Universelle ancienne et moderne, nouvelle édition, tome septième, Bruxelles, 1843-1847, p. 367, Larousse du XX e siècle en six volumes, Publié sous le direction de Paul Augé, tome troisième, Paris, 1930, p. 458 (այստեղ նրա ծննդյան թվական է նշված 1762 թ.):

⁶³ Полиевктов М., Европейские путешественники XIII-XVIII вв. по Кавказу, Тифлис, 1935, с. 106, Ջուլայան Ա., Հայ ժողովրդի XIII-XVIII դդ. պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, գիրք Ա., Քաղաքական պատմություն, Ե., 1990, էջ 62: